Постать Валентини Іванівни Бібікової (Зубаревої) в розвитку археозоології

Аліна Вейбер

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)

Valentyna Bibikova (Zubareva) and her role in the development of archaeozoology. — A. Veiber. — The study is devoted to the biography and scientific heritage of the outstanding scholar — archaeozoologist Valentyna Bibikova (Zubareva) (1913–1993). She was born on 1 July 1913 in Halturyne village of Viatka district (now Orlov town) of Russia. Her parents, Ivan Zubarev (1884–1921) and Maria Zubareva (1884–1954), were teachers. During 1932–1936, Valentyna Zubareva studied in the Faculty of Biology of Lomonosov State University of Moscow. Her scientific advisor was archaeozoologist Veniamin Tsalkin (1903–1970). After graduating from the university in 1937, Valentyna Zubareva was directed to Kyiv to work in the Institute of Zoology of the Academy of Sciences of the UkrSSR (now Schmalhausen Institute of Zoology). Almost all her professional activity was connected with the work in the Institute of Zoology and in the National Museum of Natural History. Her interest was focused on the neolithization process, animal domestication, and climatic reconstructions. The most important records of Valentyna Bibikova were the discovery of two new species of birds of the Pliocene, the description of differences between postcranial bones of the bison (*Bison bonasus*) and wild ox (*Bos primigenius*), the interpretation of “Mizyn type” Paleolithic decoration and the discovery of lion bones from eneolithic archaeological sites of Ukraine. She worked with materials from a number of important archaeological sites such as Myrne, Ihren-8, Anetivka II, Tovsta Mohyla, Laspi-7, and others. Based on the result of these studies, Valentyna Bibikova made a reconstruction of the steppe and forest steppe zones in the early Holocene of Ukraine. She also refined the distribution range of the wild ox (*Bos primigenius*), saiga (*Saiga tatarica*), wild horse (*Equus ferus*) and wild boar (*Sus scrofa*). She paid attention to the different kinds of manufacturing traces and taphonomy features of bones. The results of this investigation allowed making palaeoeconomic reconstructions. As a museologist, she actively participated in the creation of the exhibition of the paleontological department of the Natural Museum of Natural History. The work with the archaeozoological material helped to enrich the museum’s collection with osteological material from important archaeological sites. Most of the ideas of Valentyna Bibikova remains important in current studies.

Key words: Valentyna Bibikova, biography, historiography, archaeozoology, history of science.

Вступ

Дослідниця Валентина Іванівна Бібікова (1.07.1913–13.07.1993) відіграла важливу роль в історії розвитку археозоологічної дисципліни, проте її постать досі лишається маловідомою. Сфера наукових зацікавлень дослідниці полягала на вивченні кісток тварин, які походять з різновікових пам’яток археології та природних місцезнаходжень. Проблематика робіт Валентини Іванівни стосувалася реконструкції фауністичних комплексів плейстоцену та раннього голоцену. Вона присвятила низку робіт присвячену опису морфологічних особливостей копитних тварин досліджуваних геологічних періодів. Результати цих досліджень були опубліковані в численних статтях, ставали частинами монографій та фігурували в наукових звітах дослідників пам’яток археології.

Незважаючи на вагомий вклад Валентини Іванівни Бібікової в розвиток археозоологічної думки, історіографічні публікації присвячені її особистості та формуванню наукових поглядів відсутні. Перелік більшості наукових праць В. І. Бібікової був опублікований О. М. Ковальчуком в бібліографічному покажчику «Викопні хребетні України» (Ковальчук 2013). Згадується ім’я В. І. Бібікової в нарисі історії розвитку Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена 1981 р. (Топачевський & Монченко 1981). В книзі зазначені важливі наукові здобутки дослідниці на той час — робота над морфометричною обробкою кісток коней (*Equus ferus caballus* Linnaeus, 1758).

Correspondence to: A. Veiber; National Museum of Natural History, NAS of Ukraine; Bohdan Khmelnytsky St. 15, Kyiv, 01030 Ukraine; e-mail: lusyleakey@gmail.com; orcid: 0000-0002-5178-498X

з поселення енеолітичного часу Дерейвка, а також реконструкція популяції первісного зубра (*Bison priscus deminutus* Vojanus, 1827) з археологічної пам'ятки періоду пізнього палеоліту Амросіївка. У книзі Б. М. Мазурмовича «Розвиток зоології на Україні» ім'я дослідниці, на відміну від багатьох її сучасників, не згадано (Мазурмович 1972). Поточні результати досліджень присвячених біографії Валентини Іванівни були опубліковані у виданні «Природнича музеологія» а також «To dig or not to dig: Інвазивні та неінвазивні методи археології» (Вейбер 2019 a, b). Згаданої літератури недостатньо аби повною мірою описати всі наукові здобутки вченої.

Дослідження біографії та наукового шляху вчених, чий долі пов'язані з різними науковими установами, зокрема ННПМ НАН України, набувають популярності. Дослідження присвячене постаті Євдокії Решетник було здійснене Мариною Коробченко (Коробченко, 2016). Книга, присвячена життєвому та науковому шляху зоолога Миколи Шарлеманя, підготовлена О. В. Василюком (Василюк 2017). Історію життєвого шляху зоолога Сергія Парамонова дослідив А. І. Шаповал (Шаповал 2014). Доля вищезгаданих вчених-зоологів тісно пов'язана з Інститутом зоології АН УРСР, з якого починала свій науковий шлях Валентина Іванівна Бібікова. Всі вони провели за роботою в Інституті і часи окупації (1942–1943 рр.). Через це імена цих дослідників згадувалися в історії значно рідше ніж тих, хто мав змогу вчасно евакуюватися. Ці чинники додають актуальності дослідженню життєвого та наукового шляху Валентини Іванівни Бібікової.

Джерельна база

Джерелами для написання біографії Валентини Іванівни є автобіографія, яка становить собою частину особових справ, які склалися при прийомі на роботу.

Особові справи 1944–1949 рр. та 1969–1979 рр. зберігаються в архіві Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України. В додатках до особових справ був наданий перелік наукових праць вченої, який значно полегшив створення бібліографії. В природничому музеї збереглися письмові нотатки досліджень та частина робочого листування Валентини Іванівни. Вони використані для опису її професійних контактів.

Белику частину фотографій, документів, а також подробиць про життя, надав син Валентини Іванівни та Сергія Миколайовича Бібікових — Андрій Сергійович Бібіков (рис. 1). Колекції остеологічних матеріалів, з якими працювала Валентина Іванівна, допомагають краще зрозуміти методи та підходи, які вона застосовувала до їх вивчення.

Рис. 1. Валентина Бібікова (Зубарева), 1940-ві роки. Фото з архіву А. С. Бібікова.

Fig. 1. Valentyna Bibikova (Zubareva) in the 1940s. From Andriy Bibikov's archive.

Ключові події біографії

Валентина Іванівна Зубарева народилася 1 липня 1913 року в с. Халтурине В'ятської губернії (нині м. Орлов Кіровського краю Російської Федерації). Її батьками були вчителі — Іван Михайлович (1884–1921) та Марія Іванівна (1884–1959) Зубареви. Батько Валентини Іванівни загинув під час подій громадянської війни в м. Джанкой у 1921 році. Мати ж, в подальшому, переїде до м. Києва разом з донькою (рис. 2). Валентина Іванівна пов'язувала своє походження з корінним етносом місцевості — комі. У 1930 році завершила навчання в школі міста В'ятки. У 1930–1932 рр. працювала на заводі «Фізприбор» в м. Кірові на досить трудомісткій посаді токаря-інструментальника. У 1932 році вступає на 1 курс Московського державного університету імені М. В. Ломоносова на біологічний факультет, де навчається за

Рис. 2. Батьки Валентини Бібікової — Іван Михайлович (1884–1921) та Марія Іванівна (1884–1959) Зубареви. Фото з архіву А. С. Бібікова.

Fig. 2. Valentyna Bibikova's parents — Ivan (1884–1921) and Maria (1884–1959) Zubarevs. From Andriy Bibikov's archive.

Рис. 3. Заняття з ембріології, 1934 рік. Валентина Іванівна Зубарева на фото друга з лівої сторони. Фото з архіву А. С. Бібікова.

Fig. 3. During an embryology lesson, 1934. Valentyna Zubareva is the second from the left. From Andriy Bibikov's archive.

спеціальністю «зоологія хребетних» (рис. 3). Науковим керівником Валентини Іванівни був археозоолог Веніамін Йосифович Цалкін (1903–1970).

Під час навчання в університеті Валентина Іванівна виявляє здібності до палеозоології, тому по його завершенні, у 1937 р., була направлена на роботу в Інститут зоології АН УССР в м. Києві. З 1938 р. дослідниця переведена з посади лаборанта на посаду молодшого наукового співробітника. До початку Другої світової війни дослідниця була заміжня за палеонтологом Іваном Григоровичем Підоплічком (1905–1976). Разом з ним, починаючи з 1940 р., дослідниця працюватиме над розкопками та обробкою кісткового матеріалу з пам'ятки періоду пізнього палеоліту Амвросіївка. Події Другої світової війни перервали плідні дослідження цієї пам'ятки.

З початком війни Валентина Іванівна не мала змоги евакуюватися з Києва, через те, що доглядала за хворою матір'ю. В цей час вона працює на волонтерських засадах в київському госпіталі та авто-хірургічному відділенні № 65. Пізніше продовжила працювати в Інституті зоології, в приміщенні якого, окупаційною німецькою владою було створено Інститут захисту рослин. У 1943 році переїжджає в с. Козацьке Бобровицького району Чернігівської області. З моменту звільнення селища від окупації у квітні 1944 р. Валентина Іванівна працює в сільському госпіталі. Як і більшість людей, які з тих чи інших причин не змогли евакуюватися з окупованих територій, Валентина Іванівна потрапила під пильний нагляд служб безпеки Радянського Союзу. До того ж дослідниця добре володіла англійською та німецькою мовами, через що додатково наражалася на небезпеку.

По завершенні воєнних подій дослідниця повертається в Інститут зоології на попередню посаду. В цей час вона продовжує брати участь в геологічних та археологічних експедиціях в якості палеозоолога. Серед них Єнісейська геологічна експедиція, експедиція на Валдайське узвишшя, археологічні дослідження біля р. Десна, с. Іллінка, античне місто Ольвія та інші. Тісно співпрацює з Інститутом археології АН УРСР та визначає кістки тварин з археологічних пам'яток різного часу. В 1944–1946 рр. викладає курс «Палеонтологія хребетних» на географічному факультеті Київського державного університету (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

У 1948 р. дослідниця захищає дисертацію «Реконструкція стада викопних зубрів», в основу якої ляжуть результати дослідження кісток зубрів пам'ятки Амвросіївка.

У 1950 р. Валентина Іванівна виходить заміж за археолога Сергія Миколайовича Бібікова (1908–1988) та переїжджає до нього в м. Ленінград. В 1951 році у них народжується син — Андрій Сергійович Бібіков. В Ленінграді вона співпрацює з такими відомими палеонтологами як М. К. Верещагін, В. Е. Гарутт К. Б. Юр'єв, та І. А. Єфремов. Працює над визначенням теріофаун з місцезнаходжень пізнього плейстоцену як Ошурково та Тологой. В подальшому дослідники нададуть для постійної експозиції відділу палеонтології Центрального науково-природничого музею (нині ННПМ) зразки фрагментів кісток представників динозаврової фауни, а також гіпсовий зліпок дитинча мамута (Діми).

По поверненні до Києва у 1956 році, Валентина Іванівна продовжує працювати в музеї, де залишається до кінця своєї наукової діяльності. Також тісно співпрацює з Інститутом археології АН УРСР. Неодноразово приймає участь в польових дослідженнях Кримської палеолітичної експедиції.

З 1971 року Валентина Іванівна стає членом міжнародної комісії з розробки методик археозоологічних досліджень (International Council for archaeozoology).

Валентина Іванівна пішла з життя 13 липня 1993 року. Похована разом з чоловіком — Сергієм Миколайовичем Бібіковим — на Байковому кладовищі.

Науковий шлях

Ранні дослідження В. І. Зубаревої пов'язані із описом викопної орнітофауни із місцезнаходження пліоценового часу (5.333–2.58 мрт) Одеські катакомби. Першовідкривачем місцезнаходження був Тимофій Григорович Грицай (1904–1980). Саме на честь дослідника, у 1939 році Валентиною Іванівною був описаний вид *Gryzaja odessana* Zubareva, 1939 за знахідками двох уламків правої та лівої тибіо-тарсальних кісток цих птахів. В наступних працях, дослідниця описує вид давнього марабу (*Leptoptilus pliogenicus* Zubareva, 1948) (Зубарева 1948). У 1967 році результати цього дослідження були переглянуті та опубліковані орнітологом М. А. Воїнственським. Дослідник уточнив, що знахідки кісток *Gryzaja odessana* не належать подібним до гагар водоплавним птахам, як описувала Валентина Іванівна. Натомість рештки цього птаха відносяться до ряду Otidiformes (дроховподібні) (Воиственский 1967). Видова приналежність *Leptoptilos pliogenicus* (Марабу) в подальшому була підтверджена групою французьких дослідників під керівництвом Антуана Лучарта (Antoine Louchart). Дослідники доповнили дані Валентини Іванівни матеріалами сучасних знахідок місцезнаходжень Омо та Уругус (Ефіопія) (Louchart *et al.* 2005).

У 1935 році археологом Віктором Михайловичем Євсєєвим (1912–1955) було відкрито пам'ятку пізнього палеоліту Амвросіївка (Донецька обл.). Вона являла собою місце полювання давньої людини на зубрів загінним методом. Починаючи з 1939 року, Валентина Іванівна разом з Іваном Григоровичем Підоплічком бере участь у польових дослідженнях цього кістковища. На основі отриманих результатів в процесі дослідження пам'ятки Амвросіївка дослідниця підготує дві публікації. В статті «Про деякі біологічні особливості первісного зубра» Валентина Іванівна подала результати опрацювання понад 32 тис. фрагментів кісток зубрів, які походять від мінімум 114 особин (Бибикова 1950) (рис. 4). Зубри належать до коротконогого варієтету четвертинного зубра — *Bison priscus deminutus* Gromova, 1935. За останніми даними досліджень на пам'ятці Амвросіївка виявлено близько 1000 особин зубра (Кротова 2013). На сучасному етапі дослідження кісткового матеріалу групою австралійських вчених під керівництвом Жульєна Собріра (Julien Soubrier) були здійснені генетичні аналізи. Було з'ясовано, що іще близько 120 тис. р.т. первісні зубри і тури могли гібридизуватися, а в сучасних зубрів (*Bison bonasus* Linnaeus, 1758) присутній їх генетичний матеріал (Soubrier *et al.* 2016).

Рис. 4. Скелет первісного зубра з пізньопалеолітичної пам'ятки Амвросіївка.

Fig. 4. Skeleton of the bison from Amvrosiivka Upper Paleolithic site.

Рис. 5. Креслення зі статті В. І. Бібікової про відмінності будови пост краніального скелету зубрів і турів. Креслення зображують відмінні риси між різними частинами плечової кістки (А) зубра та (В) тура.

Fig. 5. Illustration from V. Bibikova's article about the distinction between postcranial bones of the bison and wild ox. The drawing shows the morphological difference between different parts of the humerus of the bison (A) and wild ox (B).

Дослідження кісткового матеріалу викопних зубрів дозволило визначити характерні риси, за якими можна відрізнити їх рештки від решток тура (*Bos primigenius* Vojanus, 1827). Стаття «Про деякі відмінні риси в кістках кінцівок зубра та тура» стала першим в світі дослідженням на дану тематику (Бибикова, 1958) (рис. 5). До подальших досліджень різниці посткраніального скелету зубра і тура варто віднести праці С. Олсена та С. Брауна (Olsen 1965; Browne 1983). Сучасні дослідження цієї проблематики сконцентровані на опрацюванні локальних матеріалів кісткових решток зубрів і турів та розробки способів їх розрізнення між собою. Наприклад, Генрі Гі, дослідив кістки зубрів і турів, знайдені на території Великої Британії (Gee 1992). Матеріали території Канади опрацьовувала група дослідників під керівництвом Дарлен Мак-Квайг (McCuaig & Cumba 1992).

Робота над кістками зубрів продовжилась і в Ленінграді. Дослідниця визначає кістки зубрів місцезнаходжень Ошурково та Тологой разом з палеонтологами М. К. Верещагіним, В. Е. Гартуттом та К. Б. Юр'євим (Бибикова *et al.* 1953). По поверненні до Києва, у 1956 році, Валентина Іванівна визначає археозоологічний матеріал з низки знакових археологічних пам'яток, таких як Печера Темна, Ольвія, Аман-Кутан I, Дерев'янка, Фат'ма-Коба, і Товста могила. Під час опису матеріалу дослідниця не лише визначала до виду кісткові рештки тварин, але й приділяла увагу морфометричним показникам, стану збереженості кісток, а також слідам обробки на них. Такі методологічні нововведення остаточно перетворили археозоологію на міждисциплінарну галузь знань. Археозоологія значною мірою допомагає реконструювати економіку давніх суспільств, визначити способи поводження людини з продукцією тваринного походження та з'ясувати способи адаптації давніх племен до умов навколишнього середовища.

Результати опрацювання фауністичного матеріалу з низки археологічних пам'яток дозволили реконструювати кліматичні зони та особливості змін теріокомплексів в плейстоцені та ранньому голоцені території України. Дослідниці вдалося виокремити види тварин, які умовно характерні для степових та лісових регіонів. Завдяки накопиченим даним видового визначення теріофауни різновікових археологічних пам'яток вдалося прослідкувати як змінювались природні зони та ландшафти в різні історичні та геологічні епохи (Бибикова 1963). Наприклад, вдалося реконструювати ареали існування дикого кабана (*Sus scrofa* Linnaeus, 1758)

Цю думку було підтверджено завдяки подальшим дослідженням кісткових решток тура з різновікових пам'яток території України. Спільно з Н. Г. Тимченко (Білан) дослідниці підтвердити думку, що тварина не була одомашнена на території України (Бібікова & Тимченко 1971) (рис. 7).

Натомість вивчення кісток коней з поселення середньостогівської енеолітичної культури Дерейівка вказало на те, що рештки коней відносились до одомашненої форми. Дослідниця припустила, що в V–IV тис. до н.е. склалися придатні умови для одомашнення коней (Бібікова 1969). Подальші дослідження матеріалу з Дерейівки проведено Маршою Левін (Marsha Levine). Результати її досліджень, які також базувалися на морфометричних показниках, вказали навпаки на дику форму тварин (Levine 1990). На думку Л. Л. Залізняка ми можемо впевнено судити про використання коней починаючи від синташтинської або бабинської культури початку II тис. до н.е. (Залізняк 2013).

У статті «Кісткові рештки левів з енеолітичних поселень Північно-Західного Причорномор'я» подає детальний опис кісток левів з поселень усатівської енеолітичної культури Маяки та Болград (Бібікова 1973). Результати видового визначення були опубліковані в супроводі морфометричних даних та фотографій. До публікації цих знахідок, рештки левів (*Felis leo* Linnaeus, 1758) знаходили лише в контексті Ольвійського поселення античного часу. Їх присутність у вибірках попередники, В. І. Громова та В. О. Топачевський, пояснювали ввезенням цих тварин для звіринців, які були притаманними для періоду античності (Громова 1928). Дослідниця утрималася від інтерпретацій присутності кісток левів в матеріалах вибірок досліджуваних пам'яток, що сприяло появі дискусій про ареал існування левів в ранньому голоцені (Журавльов 2016).

Завдяки накопиченню великої кількості даних з пам'яток та місцезнаходжень плейстоцену В. І. Бібіковій разом з Н. Г. Білан вдалося доповнити данні про географічну зональність цього періоду. Зокрема, реконструювати угруповання фаун всередині «мамонтового теріокомплексу» (24–12 тис. р. т.). В статті «Локальні варіанти та групування пізньопалеолітичного теріокомплексу Південно-Східної Європи» вони виокремили фауністичні угруповання для пізнього плейстоцену, зокрема Середньодніпровське, де переважав мамонт та Степове, де переважали коні та зубри (Бібікова & Белан 1973). Результати визначення цих угруповань в подальшому доповнять реконструкції господарсько-культурних типів та культурно-історичних спільностей населення пізнього палеоліту (Гладких 1977).

Зрілі дослідження В. І. Бібікової пов'язані з опрацюванням археозоологічних матеріалів з низки важливих пам'яток раннього голоцену, які відповідали таким історичним періодам як фінальний палеоліт, мезоліт та неоліт. Зокрема Мирне, В'язівка 4а, Ігрень (Огрень 8), Білолісся, Анетівка II, Гіржеве, Петровська балка та Ласпі 7. Дослідниці вдалося реконструювати склад фауни раннього голоцену, виокремити основні промислові види тварин, визначити їх господарське значення. У мезолітичній пам'ятці Криму Ласпі 7 В. І. Бібіковою були зафіксовані рештки видри (*Lutra lutra* Linnaeus, 1758). Дослідниця пояснила цей факт наявністю більшої кількості прісноводних водойм на території Криму придатних для існування цієї тварини (Бібікова 1982).

З мезолітичних пам'яток Криму дослідниця працювала над матеріалами багатощарової пам'ятки Фат'ма-Коба досліджуваної експедицією під керівництвом С. М. Бібікова. Валентина Іванівна зауважила повну відсутність кісток риб на пам'ятці і пов'язала це з поганими умовами для їх збереження. Також звернула увагу на те, що в нижніх шарах пам'ятки (шанкобинська культура) кістки ссавців збереглися в кращому стані ніж у верхньому (мурзаккобинська культура). На думку Валентини Іванівни це могло бути наслідком нестачі м'ясної їжі та намагання мешканців поселення використати весь поживний потенціал тваринної продукції. Також дослідниця звернула увагу на те, що в нижніх шарах пам'ятки переважають рештки оленя, а у верхніх — свині. Серед кісток свиней більша їх частина належала новонародженим та молодим особинам. Дослідниця припустила, що можливо, на території Криму в

мезоліті відбувалися спроби їх одомашнення. Підтвердження цієї гіпотези, на її думку, можливо лише після створення великої бази даних промірів кісток свиней знайдених в контексті археологічних пам'яток раннього мезоліту та неоліту (Бибикова 1959). Сучасні генетичні дослідження кісток свиней, які були відібрані з одночасових пам'яток Криму підтвердили дику форму цих тварин (Laurent *et al.* 2019).

Отже дослідження Валентини Іванівни Бібікової мали багато напрямків, серед них палеоорнітологія, морфологія хребетних тварин, реконструкція групування теріокомплексів у плейстоцені та голоцені. Морфометрична обробка кісток тварин дозволили доповнити дані про такі види як сайгак, тарпан та тур. Дослідниця детально описувала рештки і рідкісних видів, як наприклад, рештки видри в пам'ятках Криму та левів з території півдня України. Під час роботи з вибірками матеріалів дослідниця зазначала не лише аспекти важливі для палеозоологічних реконструкцій, але й деталі пов'язані з людською діяльністю. Наприклад, сліди обробки на кістках тварин, стан їхньої збереженості. Такі дослідження стануть основою для подальших палеоекономічних реконструкцій. До Валентини Іванівни ніхто з дослідників не звертав уваги на ці деталі.

Участь в розбудові відділу палеонтології ННПМ НАН України

Велика частина професійної діяльності Валентини Іванівни Бібікової була присвячена розвитку Центрального науково-природничого музею. В експозиції відділу палеонтології Музею присутня реконструкція зовнішнього вигляду дрохви (*Gryzaja odessana* Zubareva, 1939), яку описала Валентина Іванівна на початку свого наукового шляху (Zubareva 1939). Автором зображення став художник Геннадій Глікман (1921–1991).

У 1940–1950 рр. дослідниця опрацьовує велику кількість решток первісних зубрів (*Bison priscus deminutus* Bojanus, 1827) з кістковища пам'ятки Амвросіївка. Валентиною Іванівною були відібрані цілі кістки аби змонтувати скелет цієї тварини. В експозиції музею також представлені горизонтальний та вертикальний моноліти з культурного шару пам'ятки.

З розвитком відділу палеозоології та Палеонтологічного музею Інституту зоології АН УРСР, а пізніше відділу Центрального науково-природничого музею АН УРСР напрям археозоологічних досліджень набуває популярності. Вивченням кісткового матеріалу з археологічних пам'яток починають займатися І. Г. Підоплічко, Н. Л. Корнієць, Н. Г. Тимченко (Білан) та О. П. Журавльов. Археозоологічні дослідження потребують роботи з порівняльними колекціями різних груп тварин. Разом з І. Г. Підоплічком та співробітниками відділу палеозоології Валентина Іванівна бере участь у створенні порівняльної колекції теріофауни — майбутньої бази для розвитку археозоологічних досліджень.

Велика кількість кісткових решток тварин, які походять з різновікових пам'яток археології була передана музею для опрацювання Валентиною Іванівною. Наприклад, вибірки кісток з таких пам'яток як Мирне, В'язівка 4а, Ярим Тепе II, Базьків острів. Сьогодні вони становлять собою частину наукового фонду музею.

Одним з результатів багаторічних досліджень мезоліту та неоліту України стало оформлення вітрин постійно діючої експозиції природничого музею, які присвячені промисловим тваринам мисливців кам'яного віку та процесам одомашнення диких тварин.

Професійні контакти (за матеріалами листування)

Професійні контакти Валентини Іванівни найкраще розкриває робоче листування. Велику кількість листів, адресованих Валентині Іванівні, становлять листи від археологів. Більшість з них надходило з проханням визначити матеріал або зробити уточнення з приводу отриманих результатів. Одним з таких, є лист Валентини Іванівни до археолога Рауфа Магомедовича Мунчаєва. В ньому вона ствердно відповіла на запитання про те, чи має вона час і можливість опрацювати остеологічні матеріали неолітичного поселення Ярим-Тепе II. «Мене, як Ви знаєте, цікавить проблематика доместикації тварин та історія їх господарського використання. Мої дослідження з історії тваринництва в Південно-Східній Європі, в тому чи іншому

ступені, перегукуються тематично та хронологічно зі Сходом» — пише Валентина Іванівна досліднику у 1971 році.

Збереглися листи з проханням визначити матеріал також від інших археологів. Наприклад, від дослідниці пам'ятки Петровська балка С. В. Гумаш'ян; дослідниці неолітичного поселення Лизогубівка В. І. Непріної; археолога В. Г. Збеновича з приводу визначення фауни поселення енеолітичного часу Маяки. Нерідко такі листи надсилались у супроводі поштових посилок разом з вибірками кісткового матеріалу.

Наступну групу листів становить листування та наукова дискусія з колегами археозоологами та палеонтологами. Найбільша кількість листів отримана від директора Інституту зоології та ботаніки Естонії Кал'ю Паавера. Здебільшого він прохав надіслати йому окремі номери українських зоологічних видань або радив Валентині Іванівні нові роботи на теми її досліджень. У 1977 році, дослідник пише: «Обставини склались так, що мені довелось, як Ви знаєте, взяти на себе обов'язки директора інституту. З цим пов'язані зміни в характері моєї діяльності. Для археозоології тепер залишається мало часу». Він додає, що покладає багато надій на дослідження Валентини Іванівни в цій сфері. Під час листування дослідники у схвальному ключі згадують здобутки сучасників — археозоологів В. Й. Цалкіна та С. М. Боголюбського.

За професійною порадою до Валентини Іванівни звертається і білоруська дослідниця-археозоолог Віра Василівна Щеглова. В листі вона коротко характеризує свої здобутки по опрацюванню остеологічних матеріалів ряду пам'яток раннього Середньовіччя і запитує Валентину Іванівну, чи можливо на базі цих результатів захистити докторську дисертацію?

Обміном думками на рахунок археозоологічних методів відбувався із Алісією Лясотою-Москалевською (Alicja Lasota-Moskalewska). У 1982 році дослідниця надіслала Валентині Іванівні власну статтю про зміни в будові каналів гаверса у свиней внаслідок одомашнення. В подальшому Алісія Лясота-Москалевська стане засновницею варшавської школи археозоології (рис. 8).

Рис. 8. Автограф Алісії Лясоти-Москалевської на висланій статті.

Fig. 8. The signed copy of the archaeozoologist Alicja Lasota-Moskalewska's article.

Один з листів Валентини Іванівни адресований до фахівця із первісного мистецтва Бориса Олексійовича Фролова. Вона ділилася з ним своїми ідеями з приводу інтерпретації «мізинського орнаменту»: «Хочу звернути вашу увагу на суміжність зон розповсюдження геометричного орнаменту, так би мовити «мізинського типу» з зонами найбільшої щільності популяції мамута — саме на території Південно-Східної та Центральної Європи. В цих місцях життя людських спільнот було особливо тісно пов'язане з мамутом. Постійне «спілкування» з кістками мамута та особливо з його бивнями не могло не сприяти відкриттю мешканцями Мізинської стоянки чудового візерунка, який проступає на зрізах його бивнів. Вам, як і всім нашим палеолітичникам, є цілком зрозумілим, що основою існування людських колективів на цій території був мамут. Природньо, що саме з ним були пов'язані також ірраціональні уявлення давньої людини».

Одну з найбільш чисельних груп листів становлять запрошення на міжнародні конференції та конгреси, подяки за надіслані примірники статей. Таким чином, дослідниця підтримувала контакт з Гюнтером Нобісом (Gunter Nobis) з університету м. Кельн, Августо Азароллі (Augusto Azarolli) з університету в м. Рим, археозоологом Франсуа Попліном (Francois Poplin) з природничого музею м. Париж. Археозоолог Ісак Гюстаф Класон з Університету Гронінгена

(Нідерланди) запрошував Валентину Іванівну виступити з лекцією. Нідерландська дослідниця Аннеке Класон (Anneke Clason) в своєму листі запрошує Валентину Іванівну долучитися до роботи міжнародної археозоологічної ради (International Council for Archaeozoology).

Отже, листування свідчить про те, що Валентина Іванівна Бібікова була повноцінним учасником дискурсу міжнародної спільноти археозоологів. Її ідеї цінувалися не лише в межах країн Радянського Союзу, але й багатьох країнах Європи.

Учні та коло спілкування

Великий вплив на роботи Валентини Іванівни мали дослідження попередників — Віри Ісаївни Громової (1891–1973) та Веніаміна Йосиповича Цалкіна (1903–1970). Валентина Іванівна доповнить дані зібрані Вірою Громовою стосовно диких коней — тарпанів. Як і Віра Громова, яка описала різницю в елементах поскраніального скелету різних видів кіз та овець, дослідниця опише різницю між туром та зубром (Громова 1953). Продовжить досліджувати матеріали Ольвії та пам'яток кам'яного віку Криму. Протягом всієї професійної діяльності, Валентина Іванівна буде підтримувати контакт зі своїм науковим керівником — Веніаміном Йосифовичем Цалкіним. Його підходи щодо вивчення матеріалу та реконструкції процесів доместикації тварин дослідниця буде розвивати в своїх роботах. Протягом свого подальшого наукового шляху в 1961 році Валентина Іванівна зробить публікацію присвячену 60-річчю Веніаміна Йосифовича, а у 1971 році відгук на його монографію «Найдавніші свійські тварини Східної Європи». Водночас Веніамін Йосифович буде неодноразово згадувати її дослідження в своїх працях (Цалкин, 1970). Валентина Іванівна підтримувала дружні контакти з дослідницею — орнітологом Бордзіловською Надією Петрівною (1897–1997), археологом Владиславом Йосифовичем Равдонікасом (1894–1976).

До учнів Валентини Іванівни варто віднести Надію Григорівну Тимченко (Білан). Вона займалася археозоологічним матеріалом, який походить з середньовічних пам'яток території України — Монастирок, Воїнь, городищ Трахтемирівське та Башмачка. В пізніх своїх роботах Надія Григорівна також працює з матеріалами пізнього плейстоцену — Гінці та Межиріч. Спільні роботи з Валентиною Іванівною пов'язані з дослідженням кісткових решток тура з середньовічних, реконструкції груп теріокомплексів в пізньому плейстоцені та опису загальних рис мисливського господарства в різні історичні періоди. З учнем Андрієм Старкіним дослідниця описала матеріали з пізньопалеолітичного поселення Анетівка II. Багато посилань на результати досліджень Валентини Іванівни в узагальнюючій монографії Олега Петровича Журавльова «Фауна України: археозоологічні дослідження» (Журавльов 2016). Результати вивчення В. І. Бібіковою решток тарпанів з різних місцезнаходжень були використані Д. М. Дригантом під час опису коней з пізньоплейстоценового місцезнаходження Винява (Дригант 2006). Будова зубів плейстоценових коней з місцезнаходження Винява є подібним до будови зубів тарпанів описаних дослідницею. На думку Д. М. Дриганта, ці коні можуть належати до різних підвидів тарпана.

Добрі спогади про Валентину Іванівну залишилися і в колег-сучасників. Зокрема, археолог Михайло Гладких зазначає, що реконструкції теріокомплексів плейстоцену, які розробила Валентина Іванівна, відіграли важливу роль у розвитку його концепції історико-культурних спільностей пізнього палеоліту території України. Палеонтологи Павло Васильович Пучков та Леонід Іванович Рековець зазначають, що дослідниця завжди готова була допомогти молодим фахівцям, надавала низку порад, а також вчитувала роботи, які пов'язані з археозоологією (рис. 9).

Публікації Валентини Іванівни популярні й цитовані в наш час. За даними платформи Google Scholar Валентина Іванівна входить до сімки найбільш цитованих авторів ННПМ, з індексом Гірша $h = 14$ (Профіль 2019). Найбільш цитовані роботи дослідниці пов'язані з опрацюванням енеолітичного поселення Дерев'янка, реконструкцією природних зон плейстоцену та голоцену, а також інтерпретацією «мізинського меандру».

Рис. 9. Дарчий підпис В. І. Бібікової для колеги Н. Л. Корнієць: «Для Нінель Леонідівни від авторів непалеолітиків».

Fig. 9. A copy of V. Bibikova's article signed for her colleague N. Korniets: "To Ninel' Leonodivna from the authors, who are not researcher of the Paleolithic".

Висновки

Незважаючи на вагомий внесок в розвиток археозоології постать Валентини Іванівни Бібікової була маловідомою. Це дослідження мало на меті показати багатоманітність та важливість її здобутків.

Визначення колекцій матеріалів низки ключових археологічних пам'яток стали підставою реконструкції мисливства різних періодів кам'яного віку.

В своїх працях дослідниця запровадила багато нових підходів, серед яких ретельне дослідження морфологічної мінливості тварин, стану збереженості кісток та опису слідів людської діяльності на них. Всі ці нововведення піднесли археозоологію на новий якісний рівень.

Вирішуючи дослідницькі завдання, Валентина Іванівна вийшла за межі видового визначення фрагментів кісток. В своїх працях дослідниця знаходила цікаві сюжети, зокрема про рештки видри в матеріалах пам'ятки приморського узбережжя, про знахідки кісток левів з поселень енеолітичного часу, про подібність дентинові будови бивня мамута з «мізинським орнаментом» періоду палеоліту.

Загальносвітове значення мають праці, присвячені опису нових видів викопних птахів пліоценового часу, розрізненню елементів посткраніального скелету між зубром і туром та підтвердження близькосхідного центру одомашнення деяких копитних тварин.

Відтак Валентину Іванівну Бібікову можна зарахувати до найбільш важливих персоналій в історії розвитку світової археозоології.

Подяка

Авторка висловлює щиру вдячність Андрію Сергійовичу Бібікову за уточнення даних про життя і діяльність дослідниці та надані фотографії і документи.

Література

- Бибикова, В. И. 1950. О некоторых биологических особенностях первобытного зубра. *Бюллетень МОИП. Отделение биологии*, **55** (5): 35–43. [Bibikova, V. I. 1950. About some biological peculiarities of ancient bison. *Bulletin of Moscow Soc. Nat. Researchers. Dept. Biol.*, **55** (5): 35–43. (In Russian)]
- Бибикова, В. И., Н. К. Верещагин, В. Е. Гаррут, К. Б. Юрьев. 1953. Новые материалы по четвертичной фауне Забайкалья (Ошурково, Тологой). *Материалы и исследования археологии АН СССР*, **39**: 463–475. [Bibikova, V. I., N. K., Vereshchagin, V. E. Garutt, K. B. Yurjev. 1953. The new data about quaternary fauna of Baikal region (Oshurkovo, Tologoi). *Materials and Investigations of Institute of Archaeology AS USSR*, **39**: 463–475. (In Russian)]
- Бибикова, В. И. 1958. О некоторых отличительных чертах в костях конечностей зубра и тура. *Бюллетень МОИП. Отделение биологии*, **63** (6): 23–35. [Bibikova, V. I. 1958. About the distinction between postcranial bones of bison and wild ox. *Bulletin of Moscow Soc. Nat. Researchers. Dept. Biol.*, **63** (6): 23–35. (In Russian)]
- Бибикова, В. И. 1959. Фауна из навеса Фатьма-Коба (Предварительное сообщение). *Краткие сообщения института археологии*, **8**: 122–124. [Bibikova, V. I. 1959. Fauna from the Fatma Koba cave. *Brief Communications of the Institute of Archaeology*, **8**: 122–124. (In Russian)]
- Бибикова, В. И. 1963. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. *Природная обстановка и фауны прошлого*, **1**: 119–146. [Bibikova, V. I. 1963. From the history of vertebrate fauna in early holocene in Eastern Europe. *Nature and Fauna in the Past*, **1**: 119–146. (In Russian)]

- Бибикова, В. И. 1965. О происхождении мезинского палеолитического орнамента. *Советская археология*, 1: 3–8. [Bibikova, V. I. 1965. On the origin of Mezyn type of Paleolithic ornament. *Soviet Archaeology*, 1: 3–8. (In Russian)]
- Бібікова, В. І. 1969. До історії domestикації коня на південному сході Європи. *Археологія*, 22: 55–67. [Bibikova, V. I. 1965. From the history of the horse domestication in the south Eastern Europe. *Archaeology*, 22: 55–67. (In Ukrainian)]
- Бибикова, В. И. 1970. Остатки субфосильного тарпана на Украине. *Основные проблемы териологии: Эволюция, зоогеография, экология и морфология млекопитающих и происхождение домашних животных*, 6: 97–114. [Bibikova, V. I. 1970. The Remains of the wild horse in Ukraine. *The Basic Problems of Theriology: Evolution, Zoogeography, Ecology and Morphology of Mammals and the Origin of the Domestication Animals*, 6: 97–114. (In Russian)]
- Бібікова, В. І., Н. Г. Тимченко. 1971. Рештки тура із середньовічних поселень України. *Збірник праць зоологічного музею Інституту зоології АН УРСР*, 34: 120–125. [Bibikova, V. I., N. G. Tymchenko. 1971. The remains of wild ox from the medieval settlement of Ukraine. *Proceeding of Zoological Museum*, 34: 120–125. (In Ukrainian)]
- Бибикова, В. И. 1973. Костные остатки льва из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья. *Вестник зоологии*, 1: 57–63. [Bibikova, V. I. 1973. The lions remains from the eneolithic settlements of north-western Black Sea region. *Vestnik zoologii*, 1: 57–63. (In Russian)]
- Бибикова, В. И., Н. Г. Белан. 1973. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса Юго-Восточной Европы. *Бюллетень МОИП. Отделение биологии*, 84 (3): 3–14. [Bibikova, V. I., Bilan N.G. 1973. The place based groups of mammals of Upper palaeolithic fauna of Ukraine. *Bulletin of Moscow Soc. Nat. Researchers. Dept. Biol.*, 84 (3): 3–14 (In Russian)]
- Бибикова, В. И. 1981. Животноводство в Северной Месопотамии в V тысячелетии до н. э. (по материалам поселения Ярм-Тепе II). *В: Мунчаев Р. М., Н. Я. Мерпет. Раннеземледельческие поселения в Месопотамии: исследования советской экспедиции в Ираке*. Наука, Москва, 1–319. [Bibikova, V. I. 1981. The animal husbandry in Northern Mesopotamia in Vth millenium B.C. (by the materials of Jarim-Tepe II settlement. *In: Mynchaev R., Merpet N. Earliest agricultural settlements of northern Mesopotamia*. Science, Moscow, 1–319. (In Russian)]
- Бибикова, В. И. 1982. Остатки речной выдры (*Lutra lutra*) из раннеголоценовых отложений Крыма. *Вестник зоологии*, № 2: 8–13. [Bibikova, V. I. 1982. The remains of otter (*Lutra lutra*) from the early holocene of Crimea. *Vestnik Zoologii*, No. 2: 8–13. (In Russian)]
- Василюк, О. В. 2017. Микола Шарлемань: напроєсні заповідної справи. *LATsK, Київ*, 1–420. [Vasyliuk, O. V. 2017. *Mykola Sharleman: at the beginning of natural reserve business*. LATsK, Kyiv, 1–420. (In Ukrainian)]
- Вейбер, А. В. 2019 а. Внесок Валентини Іванівни Бібікової в розвиток відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України. *Природничі музеологія*, 5: 42–44. [Veiber, A. V. 2019. The role of Valentyna Bibikova in the development of the Department of Paleontology of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine. *Natural History Museology*, 5: 42–44. (In Ukrainian)]
- Вейбер, А. В. 2019 б. Археозоологічні дослідження Валентини Іванівни Бібікової. *To dig or not to dig: інвазивні та неінвазивні методи археології*. Київ, 21–24. [Veiber A. 2019. Archaeozoological investigations of Valentyna Ivanivna Bibikova. *To dig or not to dig: invasive and non-invasive methods in archaeology*. Kyiv, 21–24. (In Ukrainian)]
- Воинственский, М. А. 1967. Ископаемая орнитофауна Украины. *Природная обстановка и фауны прошлого*, 3: 3–75. [Voinstvensky, M. A. 1967. The fossil ornitofauna in Ukraine. *Nature and Fauna in the Past*, 3: 3–75. (In Russian)]
- Громова, В. И. 1928. Лев в Европе в историческое время. *Природа*, 10: 929–930. [Gromova, V. I. 1928. Lion in Europe during historical times. *Nature*, 10: 929–930. (In Russian)]
- Громова, В. И. 1953. Osteологические отличия родов *Capra* (Козлы) *Ovis* (Бараны): руководство для определения ископаемых остатков. *Труды комиссии по изучению четвертичного периода*, 10: 3–122. [Gromova, V. I. 1953. About the osteological distinction between genus *Capra* and *Ovis*. *Instruction for the bone identification. The Works of the Commission for Study of the Quaternary*, 10: 3–122 (In Russian)]
- Гладких, М. И. 1977. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита. *Палеоэкология древнего человека: к X конгрессу INQUA*. Наука, Москва, 112–117. [Gladkich, M. I. 1977. For the question of differentiation of economy cultural types and historical ethnographic regions. *Paleoecology of Ancient Human: for the X Congress of INQUA*. Nauka, Moscow, 112–117. (In Russian)]
- Дригант, Д. М. 2006. Про видову приналежність плейстоценовських коней (Рід *Equus* L., 1758) Передкарпаття. *Наукові записки Державного природознавчого музею*, 22: 167–180. [Drygant, D. M. 2006. About the species identification of the Late Pleistocene horses (genus *Equus* L., 1758) from Ciscarpathians. *Proceedings of the State Natural History Museum*, 22: 167–180 (In Ukrainian)]
- Журавльов, О. П. 2016. Фауна України: археозоологічні дослідження. Олег Філюк, Київ, 1–389. [Zhuravliov, O. P. *Fauna of Ukraine: archaeozoological investigation*. Oleh Filiuk, Kyiv, 1–389. (In Ukrainian)]
- Залізняк, Л. Л. 2017. «Неолітична революція» в археології України початку XXI ст. *Археологія*, 4: 5–26. [Zalizniak, L. L. 2017. «Neolithic Revolution» in archaeology of Ukraine at the beginning of the 21st century. *Archaeology*, 4: 5–26. (In Ukrainian)]

- Зубарева, В. І. 1948. Пліоценові марабу і грицайя. *Труди Інституту Зоології АН УРСР* **1**:114–137. [Zubareva, V. I. 1948. Gryzaja and Marabou from Pliocene period. *The Investigations of the Institute of Zoology AS USSR*, **1**: 114–137. (In Ukrainian)]
- Ковальчук, О. М. 2013. *Викопні хребетні України: бібліографічний покажчик*. Університетська книга, Суми, 1–232. [Kovalchuk O. M. 2013. *Fossil Vertebrates of Ukraine. Bibliography (1829–2012)*. University Book, Sumy, 1–233. (In Ukrainian)]
- Коробченко, М. А. 2016. Євдокія Решетник (1903–1996) — видатна постать в історії академічної зоології та екології в Україні, *Вісник Національного науково-природничого музею*, **14**: 136–145. [Korobchenko, M. A. 2016. Evdokia Reshetnyk (1903–1996) — an outstanding figure in the history of academic zoology and ecology in Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **14**: 136–145. (In Ukrainian)]
- Кротова, О. О. 2013. Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів. Олег Філюк, Київ, 1–418. [Krotova, O. O. 2013. *The Upper Palaeolithic Hunters of Azov-Balack Sea Steppes*. Oleh Filiuk, Kyiv, 1–418. (In Ukrainian)]
- Мазурмович, Б. М. 1972. *Розвиток зоології на Україні*. Видавництво Київського університету, Київ, 1–229.
- [Mazurmovych, B. M. 1972. *Development of Zoology in Ukraine*. Kyiv Univ. Press, Kyiv, 1–229. (In Ukrainian)]
- Профіль... 2019. Valentyna Bibikova: Профіль дослідниці Online: <https://bit.ly/35dhEH5> [Valentyna Bibikova. *Google Scholar*. 2019.]
- Топачевский, В. А., В. И. Монченко. 1981. *Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена*. Научная думка, Киев, 1–116. [Topachevski V. O., V. I. Monchenko. 1981. *Shmalhausen Institute of Zoology*. Scientific idea, Kyiv, 1–116. (In Russian)]
- Цалкин, В. Й. 1970. *Древнейшие домашние животные Восточной Европы*. Наука, Москва, 1–280. [Tsalkin, V. Y. 1970. *The Earliest Domesticated Animals in Eastern Europe*. Science, Moscow, 1–280. (In Russian)]
- Шаповал, А. І. 2014. Особовий фонд Сергія Яковича Парамонова як джерело дослідження біографії та наукової діяльності вченого. *Рукописна та книжкова спадщина України*, **18**: 91–112. [Shapoval, A. I. 2014. The personal fund of Serhij Yakovich Paramonov like a source of his biography and scientific activity. *Manuskript and Book Heritage of Ukraine*, **18**: 91–112. (In Ukrainian)]
- Browne, S. 1983. Investigations into the evidence for postcranial variation in *Bos primigenius* (Bojanus) in England and the problem of its differentiation from *Bison priscus* (Bojanus). *Bulletin of the Institute of Archaeology*, **20**: 1–41.
- Gee, H. 1992. The distinction between postcranial bones of *Bos primigenius* Bojanus, 1827 and *Bison priscus* Bojanus, 1827 from the British Pleistocene and the taxonomic status of Bos and Bison. *Journal of Quaternary Science*, **8**: 79–92.
- Laurent, A., F. J. Haile, A. T. Lin. 2019. Ancient pigs reveal a near-complete genomic turnover following their introduction to Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, **116**: 17231–17238.
- Levine, M. A. 1990. Dereivka and the problem of horse domestication. *Antiquity*, **64**: 727–40.
- Louchart, A., P. Vignaud, A. Likous, M. Brunet, T. White. 2005. A large extinct marabou stork in African Pliocene hominid sites, and review of the fossil species of *Leptoptilos*. *Acta Paleontologica Polonica*, **50** (3): 549–563.
- McCuaig, D., S. Cumba. 1992. A guide to the identification of postcranial bones of *Bos taurus* and *Bison bonasus*. *Syllogeus*, **71**: 1–276.
- Olsen, S. J. 1960. Post-cranial skeletal characters of *Bison* and *Bos*. *Papers of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology*, **35** (4):1–15.
- Soubrier, J., G. Gower, C. Kefei, et al. 2016. Early cave art and ancient DNA record the origin of European bison. *Nature Communications*, 1–7.
- Zubareva, V. I. 1939. A new form of a bird from the Pliocene of Odessa. *Comptes rendus de L'Academie des Science de URSS*, **23** (6): 606–608.